

סמלי חמץ ומצה בהנהגת ה' את ישראל

א. חומרת איסור חמץ

שני המושגים "חמץ" ו"מצה" משמשים בסיס הלכתי לשתי מצוות שהן מעיקריו ומאושיותיו של חג הפסח. את שני הפרקים הראשונים במאמר נקדיש לצד שווה שישנו בין חמץ ומצה מבחינה הלכתית, והוא: החומרה היתרה שיש ללאו ולעשה הללו שאינן בשאר המצוות. לחומרות אלו ישנם סיבות וטעמים הלכתיים המפורשים בתורה שבכתב ובתורה שבעל-פה. מעבר לכך, ייתכן שחלק מן הסיבות לחומרות הן "מחשבתיות", הקשורות לסמליות המיוחדת של חמץ ומצה. במאמר זה נדון בהקשרים של הסמליות הזו עם דרכי הנהגת ה' את העולם ועם ישראל. את המאמר הבא נקדיש לסמליות של חמץ ומצה בעבודת ה' של כל יהודי באשר הוא.

נתחיל ב"סור מרע" במצוות לא-תעשה של חמץ. במכוון השתמשנו לעיל כמה פעמים במילה הכוללת "חמץ" ולא פירטנו, כי אכן האיסור הזה מונה כמה וכמה איסורי תורה החלוקים זה מזה, למרות שכולם שוכנים תחת המטריה של איסור חמץ.¹ הרמב"ם בספר המצוות מונה ארבעה לאוין בחמץ: (א) "הזהירנו מאכול דברים שיש בהן תערובת חמץ, ואע"פ שאינם לחם כגון המורייס והכותח והשכר,² והוא אמרו (שמות יד, ב) 'כל מחמצת לא תאכלו'" (ל"ת קצח); (ב) "הזהירנו מאכול חמץ אחר חצות היום ביום י"ד מניסן, והוא אמרו (דברים טז, ג) 'לא תאכל עליו חמץ'" (ל"ת קצט).

לבד מאיסורי האכילה האלה, שגם בעצמם הם חמורים משאר איסורי אכילה שבתורה, ישנם שני איסורים נוספים: 'בל יראה' ו'בל ימצא'. וכך הוסיף הרמב"ם שם: (ג) "הזהירנו שלא יראה חמץ בכל גבולנו שבעת ימים, והוא אמרו (שמות יג, ז) 'ולא יראה לך חמץ ולא יראה לך שאור בכל גבולך שבעת ימים'" (ל"ת ר); (ד) "הזהירנו שלא ימצא חמץ ברשותנו ואפילו לא נראהו, ואפילו היה בפקדון, והוא אמרו (שמות יב, יט) 'שבעת ימים שאור לא ימצא בבתים'" (ל"ת רא).

¹ אכן, גם באיסור עבודה זרה ישנן כמה וכמה מצוות לא תעשה, ואכמ"ל.
² מורייס: ציר של דגים. כותח: רוטב חלבי לטיבול מאכלים, ויש מפרשים גבינה. שכר: מין בירה העשויה משעורים.

ישנם איסורי אכילה רבים בתורה, כגון האיסור לאכול טריפה, נבילה, ערלה, אבר מן החי, גיד הנשה, דם, חדש, יין נסך, בשר בחלב, ועוד.³ איסור חמץ עולה על כולם בחומרתו; רוב איסורי אכילה שבתורה בטלים ברוב מסוים. יש איסורים הבטלים ברוב רגיל, ויש הבטלים בשישים.⁴ אכן "התרומה ותרומת מעשר של דמאי החלה והביכורים עולים [=מתבטלים] באחד ומאה... הערלה וכלאי הכרם עולים באחד ומאתים" (משנה ערלה ב, א). גם הכללים המבטלים את דין ביטול ברוב, כגון בריה שלמה,⁵ חתיכה הראויה להתכבד,⁶ או דבר שיש לו מתירין,⁷ אינם באים מצד עצם האיסור, אלא מצד חשיבות האיסור [בריה שלמה, או חתיכה הראויה להתכבד], או מצד שהאיסור יפקע ממנו בעתיד ["הואיל ויש לו מתירין לאחר זמן לא יאכלנו באיסור ע"י ביטול"]⁸, אבל רק איסור חמץ אינו בטל אפילו במשהו: "כל האיסורין הנוהגים בזמן הזה בטלים בשישים מלבד חמץ בפסח ויין נסך" (רמ"א יו"ד צח, ח).⁹ "אמר רבא: הלכתא, חמץ בזמנו [בפסח] בין במינו בין שלא במינו אסור במשהו" (פסחים ל, ע"א).

גם האיסור "בל יראה ובל ימצא" מיוחד לאיסור חמץ ואין דוגמתו בשאר איסורי מאכל המותרים בראייה, בהימצאות בבית היהודי, ובחלקם מותרים גם בהנאה. אמנם מבחינה הלכתית הטעם הוא שבשאר איסורים "מבדל בדילי אינשי מיניה" (פסחים ו, ע"א); אנשים רגילים לאיסור התמידי כל ימות השנה, ואף יהודי ירא חטא וירא שמים לא יעלה על דעתו לאכול טריפה, נבילה, או חזיר וכיו"ב. אבל חמץ, כיון שרגילים לאכלו כל השנה ו"לא בדילי אינשי מיניה" - צריך הרחקה יתרה.¹⁰ גם אחרי שנביא בחשבון טעם זה, ההבדל בין איסור חמץ בפסח לשאר האיסורים חד ובלט.

³ לא מנינו איסורי אכילה הקשורים לקדשים.

⁴ כך סיכם הט"ז: "המסקנה בפוסקים דמין שנתערב במינו מן התורה בטל ברוב בעלמא שנאמר 'אחרי רבים להטות' (שמות כג, ב) אלא דרבנן אצרכו בה שישים... אבל במין באינו מינו צריך שישים מן התורה כיון שמרגישים בהיתר שטעם האיסור" (יו"ד צח, ב).

⁵ ראה שו"ע יו"ד סימן ק.

⁶ ראה שם סימן קא.

⁷ ראה שם סימן קב.

⁸ ט"ז, יו"ד סימן קב סק"א.

⁹ כבר הערנו לעיל, שאיסורי עבודה זרה חמורים אף הם.

¹⁰ כך כתבו בעלי התוספות: "והטעם שהחמירו כאן טפי מבשאר איסורי הנאה שלא הצריכו חכמים לבערם, משום דחמץ מותר כל השנה ולא נאסר רק בפסח ולא בדילי מיניה, כדאמר לקמן (פסחים יא, ע"א), ולא דמי לבשר וחלב וערלה וכלאי הכרם שאיסורם נוהג איסור עולם" (פסחים ב, ע"א תוד"ה 'אור לארבעה עשר'). וראה עוד לקמן בסוף הפרק בענין בדיקת חמץ.

יתר על כן: בנוסף על ארבע מצוות הלא-תעשה שהוזכרו לעיל ובעקבותיהן, ישנה גם מצוות עשה: "שצונו לבער חמץ מביתנו ביום י"ד ניסן, וזוהי מצוות השבתת שאור, והוא אומרו יתברך (שמות יב, טו) 'אך ביום הראשון תשביתו שאור מבתיכם'" (רמב"ם, מ"ע קנט). במהות ההשבתה נחלקו ראשונים. שיטת הרמב"ם שהיא בביטול בלב: "שיבטל אדם את החמץ בלבו ויחשוב אותו כעפר ויחשוב בלבו שאין ברשותו חמץ כלל, ושכל חמץ שברשותו הרי הוא כעפר" (רמב"ם, הל' חמץ ומצה ב, ב). וכך אכן נאמר בגמרא: "בדיקת חמץ מדרבנן, דמדאורייתא בביטול בעלמא סגי" (פסחים ד, ע"ב).

אולם שיטת התוספות, שלשם קיום מצוות עשה של "תשביתו" יש לשרוף אותו או לאבדו מן העולם. על דברי הגמרא "דמדאורייתא בביטול בעלמא סגי" הביאו את דברי רש"י: "דכתיב 'תשביתו' ולא כתיב תבערו, והשבתה בלב היא השבתה", וכתבו התוספות "דהאי השבתה - הבערה היא ולא ביטול... ואומר ר"י דמדאורייתא בביטול בעלמא סגי, מטעם שמאחר שבטלו הרי הוא הפקר ויצא מרשותו ומותר" [אבל את המצוות עשה של 'תשביתו' לא קיימו בכך]. שיטת הר"ן והמאירי,¹¹ שמצוות תשביתו היא בביטול, או בהבערה כשאינו מבטל. ושיטת הכסף משנה (על הרמב"ם שם), שביטול מועיל לחמץ שאינו ידוע, אבל חמץ שידוע מקומו - חייבים לבערו בפועל.

למעשה, הצריכו חכמים גם בדיקה של החמץ: "אור לי"ד בודקין את החמץ לאור הנר" (משנה פסחים א, א). רש"י כתב: "שלא יעבור עליו בבל יראה ובל ימצא". ועל זה הקשו התוספות: "כיון שצריך ביטול, דמדאורייתא בביטול בעלמא סגי (פסחים ד, ע"ב). אמאי הצריכו חכמים בדיקה כלל? ונראה לר"י דאע"ג דסגי בביטול בעלמא החמירו חכמים לבדוק חמץ ולבערו שלא יבוא לאכלו... אי נמי, שאני חמץ שהחמירה בו התורה לעבור בבל יראה ובל ימצא, החמירו חכמים לבדוק ולבערו אפילו היכא דבטלו, משום דילמא אתי למיכליה" (פסחים ב, ע"א תוד"ה אור לי"ד).

למדנו את תוספת החומרה באיסור חמץ, שמלבד איסור אכילה ואיסור בל יראה ובל ימצא, ומלבד שאינו בטל אפילו במשהו, יש לבדוק אחריו, לבטלו לשורפו ולאבדו מהעולם - הלכה שאין דוגמתה באיסורים אחרים פרט באיסור עבודה זרה.

¹¹ בריש מסכת פסחים.

ב. החומרה במצוות מצה

בטרם נפרט את החומרות הגדולות שיש במצוות אכילת מצה הנובעות ממה שנאמר לעיל בענין החומרות של איסור חמץ, יש להדגיש את הייחודיות והגדלות של מצוות מצה. לפני כן נציין, שהמחשבה הרווחת שכל המצוות שוות בחומרתן ואין העדפה של זו על זו, אינה נכונה. המשנה קובעת בפירושו: "הוי זהיר במצוה קלה כבחמורה שאין אתה יודע מתן שכרן של מצוות" (אבות ב, א) - הרי שיש מצוות קלות ויש חמורות. המשנה רק אומרת שיש להיות זהיר גם במצוות קלות כי לעיתים שכרן רב משל המצוות החמורות,¹² וכן הדבר לגבי עונש על עבירות, שהוא תלוי גם בשיעור המאמץ הנדרש על מנת לקיים את המצוה, או לא לעבור על הלאו.¹³

מהו אם כן הקריטריון שקובע מצוה אחת להיות חמורה מחברתה? אחד הקריטריונים הוא חומרת העונש, ומבחינה זו, מצוות אכילת קרבן פסח והמצוה הנאכלת עמו, הן מצוות חמורות. כך שנינו במשנה: "שלושים ושש כריתות בתורה..." (כריתות א, א), והמשנה מונה שלושים וארבעה לאוים, ורק שתי מצוות עשה - "הפסח והמילה מצוות עשה" (שם). ספר החינוך מביא מכילתא: "צלי אש ומצות על מרורים יאכלוהו מגיד שמצוות הפסח: צלי מצה ומרור כלומר שהמצוה היא קיבוץ אלה [=שלשתם ביחד]" (עשה נו). העובדה שרק קרבן פסח [ומצוות מילה] הוא מצוות עשה שהמבטלה עונשו כרת, ודאי מעידה על חומרת המצוה. ידוע היסוד של ר' איצלה מפוניבז': "דבמצוה איכא שתי מצוות, מצוות 'בערב תאכלו מצות' שהיא עצם אכילת מצה, ומצוות 'על מצות ומרורים יאכלוהו' שזה מכלל חיובא דאכילת פסח" (זכר יצחק, סימן פ).¹⁴

וכן כתב רמב"ן: "ומצוות 'על מצות ומרורים יאכלוהו'... ילמד הכתוב שאין מצוה במרורים [ובמצוה] אלא עם אכילת הפשר [קרבן פסח], אבל המצות [בניגוד

¹² מן הסתם השכר תלוי גם בעוצמת הניסיון שנאמר "לפום צערא אגרא" (אבות ה, כו) ולעיתים הניסיון בקיום מצוה קלה גדול הרבה יותר ממצוה חמורה הבאה לאדם בקלות.

¹³ וכך שנינו "גדול עונשו של לבן מעונשו של תכלת" (מנחות מג, ע"ב) כי קל להשיג חוטי לבן לציצית [ולכן מי שלא מטילם בבגדו עונשו גדול] וקשה להשיג פתילי תכלת [ולכן מי שאינו מטילם בבגדו עונשו קל].

¹⁴ וכן כתב רבי חיים מבריסק: "מוכח דהא דכתיב 'על מצות ומרורים יאכלוהו' אין זו מצוה על אכילת מצה ומרור בפני עצמם אלא דהעיקר המצוה היא אכילת הפסח. ורק דאכילת מצה היא [גם] מצוה בפני עצמה מקרא ד'בערב תאכלו מצות'" (חידושי הגר"ח סטנסיל על הש"ס. מובא כאן מהגדה לבית לוי [בריסק] עמ' רז וכן בחידושי הגר"ח על הש"ס החדש, עמ' עה בשם הגר"א. ועייני גם בעיוני מועדים ח"ג, הגדה של פסח, עמ' 288-289).

למרור] חזר וצוה 'בערב תאכלו מצות' אפילו בפני עצמו כדעת רבותינו¹⁵ (רמב"ן שמות יב, ח). גם אם עונש הכרת חל רק על מי שלא מקריב ואוכל קרבן פסח, אבל אין כרת על מי שלא אכל מצה יחד עם הקרבן, עצם העובדה שהמצה היא חלק ממצוות עשה שיש עליה כרת מלמדת על חומרתה.

פן נוסף בחומרת מצוות אכילת מצה הוא העובדה שזו המצוה היחידה שהתורה מצווה את כלל ישראל במצוות עשה על אכילה, כמו שנדרש בגמרא: "אמר קרא 'בערב תאכלו מצות' (שמות יב, יח) - הכתוב קבעו חובה" (סוכה כז, ע"א). "שצונו לאכול מצה בליל ט"ו מניסן, יהיה שם כבש הפסח או לא יהיה" (ספר המצוות לרמב"ם, עשין, קנח). ישנה גם מצוה לאכול קדשים, אבל זו מופנית רק לכהנים, או לישראלים במקרים מיוחדים.

אכן ישנה גם מצוה לאכול בסוכה בליל ראשון של סוכות, אבל מצוות אכילה זו לא נאמרה בפירוש, אלא נובעת מהמצוה הכללית "בסוכות תשבו שבעת ימים" (ויקרא כג, מב), ודרשו חז"ל: "תשבו כעין תדורו" (סוכה כז, ע"א), אלא שנחלקו תנאים בהיקף החיוב: "רבי אליעזר אומר, ארבע עשרה סעודות חייב אדם לאכול בסוכה, אחת ביום ואחת בלילה. וחכמים אומרים, אין לדבר קצבה חוץ מלילי יום טוב ראשון של חג בלבד" (משנה סוכה ב, ו). ובגמרא שם: "מאי טעמא דרבי אליעזר? תשבו כעין תדורו, מה דירה - אחת ביום ואחת בלילה, אף סוכה - אחת ביום ואחת בלילה. - ורבנן: כדירה, מה דירה - אי בעי אכיל אי בעי לא אכיל, אף סוכה נמי - אי בעי אכיל אי בעי לא אכיל".

חיוב האכילה בלילה הראשון של חג הסוכות נלמד מפסח: "נאמר כאן [בסוכות] 'חמישה עשר' ונאמר 'חמישה עשר' בחג המצות, מה להלן לילה ראשון חובה ומכאן ואילך רשות, אף כאן [בסוכות] לילה ראשון חובה מכאן ואילך רשות" (סוכה כז, ע"א) הרי שרק בפסח נאמרה מצוות אכילה במפורש, למרות שממנו נלמד גם לסוכות.

אבל בעיקר אפשר לעמוד על חומרת מצוות אכילת מצה מההלכות הרבות הקשורות לזהירות בכשרות המצה. החל מקציר החיטים ושמירתן עד טחינתן בזהירות מופלגת לבל יבואו במגע עם רטיבות כל שהיא. הטחינה, שמירת הקמח מרטיבות, ותהליך האפייה נעשים בזהירות מופלגת ובחומרות רבות, שלא מצינו דוגמתן במצוות אחרות. המקור לעסק הרב הזה והזהירות בטיפול בהכנת המצות

¹⁵ כדעת רבותינו שהכתוב קבעו חובה, וגם בזמן הזה שאין קרבן פסח יש מצוה לאכול מצה.

נובע מדברי חז"ל במשנה: "אלו דברים שאדם יוצא בהן ידי חובתו [=חובת אכילת מצה] בפסח: בחטים, בשעורים, בכוסמין, בשיפון ובשבולת שועל [=חמשת מיני דגן, שעיסתם יכולה לבוא לידי חימוץ]" (פסחים ב, ה) וכך דרשה הגמרא: "לא תאכל עליו חמץ, שבעת ימים תאכל עליו מצות" (דברים טז, ג) - דברים הבאים לידי חימוץ אדם יוצא בהן ידי חובתו במצה. יצאו אלה [אורז ודוחן] שאין באין לידי חימוץ אלא לידי סרחון" (פסחים לה, ע"א).

והנה אם היה ניתן לצאת ידי חובת מצה בדברים שאינם מגיעים לידי חימוץ, ברור שהיינו הרבה יותר רגועים ונינוחים, והיינו מקיימים את המצוה היפה הזו על מי מנוחות. אבל כיון שההלכה דורשת שאת המצה יאפו דווקא מדברים הבאים לידי חימוץ, אנו חייבים להיות כל הזמן במתח, וולחשוש כל העת "שמא יבוא לידי חימוץ". וכך נפסק בשו"ע: "החטים שעושים בהן מצת מצוה טוב לשמרן שלא יפלו עליהן מים משעת קצירה" (או"ח תנג, ד), והוסיף המשנ"ב: "המצות שאוכלין בשתי הלילות הראשונות לקיים בהם מצוות 'בערב תאכלו מצות' הם צריכים שמירה יתירה, ולא די לנו במה שאין לנו ריעותא של חשש חימוץ אלא שצריך שימור יתירה לשם מצת מצוה, דכתיב 'ושמרתם את המצות' והיינו צריך שישמור לשם מצה" (שם, ס"ק כא).¹⁶

דוגמא לחומרה נוספת מצד הדין של חשש חימוץ: "כשמוליכים השקים שיש בהם קמח מהריחיים אסור להניחם על גבי בהמה שאין אוכף או עור עב מתחת השק" (שו"ע או"ח תנג, ז). משנ"ב: "כי הקמח מתחמם מגוף הבהמה שהוא חם, ועל ידי כן הוא ממהר להחמיץ בשעת הלישה" (משנ"ב סקל"ד). וכן: "נוהגים לנקר הריחיים... ואנשי מעשה נוהגים לילך בעצמם אל מקום הריחיים לראות הם בעצמם לטחינת קמחיהם" (שו"ע ורמ"א או"ח תנג, ח). כך יש להקפיד על כמות העיסה שלשים בבת אחת: "אין לשין לפסח עיסה גדולה משיעור חלה" (שו"ע או"ח תנו, א). משנ"ב: "לפי שאין הידים מספיקות להתעסק בה מתוך גודלה" (שם סק"א).

סימן שלם בשו"ע מוקדש לצורת הלישה, ומתוך החומרות הרבות נציין רק: "יש להחמיר למהר בעניין עשיית המצות, כי יש לחוש שהשהיות יצטרפו לשיעור מיל במקום חם שממהר להחמיץ" (שו"ע או"ח תנט, ב). וכידוע, כיום

¹⁶ במשנ"ב 'דרשו' הביאו כאן: ומה שאין מברכין שהחיינו על מצוה זו של שמירת המצות הובא בשו"ת נודע ביהודה (מהדו"ת יו"ד ס' קכג, הגהה מבן המחבר) שהוא כדברי התוספות [כתובות עב, ע"א ד"ה וספרה לה] לענין זבה שאינה מברכת על ספירת הנקיים שמא תסתור, כך אין לברך על שמירת המצות שמא יחמיצו. והוסיף שזה גם הטעם שאין מברכין על עשיית המצות.

מחמירים חסידים ואנשי מעשה לאפות מצה ב"חבורה", תוך נקיון כל הכלים כל שמונה עשרה דקות, והמהדרים מקפידים על מצה מ'תנור ראשון', ועוד ועוד, ו[כמעט] שאין סוף לחומרות.

ראינו אפוא, שגם איסור חמץ וגם מצוות מצה מרובים מאוד בחומרות. מעתה נפנה להאיר את הצדדים הרוחניים-מוסריים בצמד 'חמץ ומצה'.

ג. המצה - סמל לחפזון הגאולה

אחד הסמלים החשובים ביותר של המצה הוא נושא החיפזון. כך מפורש בכתוב: "ויאפו את הבצק אשר הוציאו ממצרים עוגות מצות כי לא חמץ, כי גורשו ממצרים ולא יכלו להתמהמה וגם צידה לא עשו להם" (שמות יב, לט). והמילה "חיפזון" מופיעה בפירוש בפסוק "לא תאכל עליו חמץ, שבעת ימים תאכל עליו מצות לחם עוני, כי בחיפזון יצאת מארץ מצרים" (דברים טו, ג). הרי שהמצה, שהיא החשובה שבמצוות החג, נעשית בחיפזון ומסמלת את החיפזון בגאולת מצרים בפרט, ובגאולה העתידה בכלל. גם כיום, רוב ההידורים באפיית המצה קשורים לחיפזון, לבל תחמיץ העיסה בשהייה מיותרת.

את החיפזון שהמצה והחמץ מסמלים, מעלה מהר"ל לשמי מעלה, לגבהים של הנהגת הקב"ה את עם ישראל. החיפזון והמהירות בהן נעשתה הגאולה המסומלים בעיקר במצה שהיא סימן לחיפזון, באים להראות שהגאולה אינה מהלך טבעי ואינה שייכת לכללי הטבע של העולם הזה, שהזמן הוא מרכיב מרכזי במהותו. הגאולה היא מהלך א-להי על טבעי החורג מגבולות הזמן, אינו מוגבל בזמן ועל כן נעשה בחיפזון. וכך כתב: "החדש הזה לכם ראש חדשים ראשון הוא לכם לחודשי השנה" (שמות יב, א)... ראויים להיות נגאלים בחודש הראשון במה שהוא ראשון... ומפני כך נאסר החמץ שנעשה באריכות זמן ששונה להחמיץ. וכל ענין הגאולה כך היה כי לא הספיק בצק אבותינו להחמיץ, שמוזה תראה שכל הגאולה מבלי המשך זמן. ולפי שישראל יצאו במדרגה קדושה א-להית שאין שייך בה זמן [=על טבעית]... ולכך ראוי לגאולה דבר שהוא ראשון מצד שאין בו עדיין המשך זמן..." (גבורות ה', פרק לה).

וכן כתב מהר"ל בפרק הבא: "ובמכילתא (מסכתא דפסחא, ז) 'ואכלתם אותו בחיפזון' - זה חפזון ישראל. אבא חנין אומר משום רבי אלעזר זה חפזון שכינה,

שנאמר 'קול דודי הנה זה בא מדלג על ההרים' וגו',¹⁷ ע"כ. ביארו בזה כי חיפזון הנאמר כאן, לפי שכל דבר אשר הוא יוצא לפועל אין לו הנחה [=זמן של הפסקה ומנוחה] מפני היציאה אל הפועל, ומפני שיצאו ישראל משעבוד לגאולה עכשיו לכך צריך שיאכלו ישראל פסחיהם בחיפזון באין הנחה. ולמאן דאמר זה חפזון שכינה שמפני שהשכינה באה לגאול אותם וכח אלהי כח קדוש בא להיות נקרא עליהם... שממהר ויחיש מעשיו כפי כחו גבורתו לעשות ולכך היו צריכים לאכול הפסח בחיפזון" (שם, פרק לו).

ביתר הסבר מפרט מהר"ל בענין החיפזון, בפירושו לגמרא הדנה בכריעות בתפילת עמידה: "רב ששת אמר כי כרע - כרע כחיזרא [רש"י: בבת אחת] כי קא זקיף - זקיף כחוייא [רש"י: בנחת ראשו תחילה ואח"כ גופו]" (ברכות יב, ע"ב). כתב מהר"ל: "ביאור זה כי הכריעה מצד השי"ת אשר לפניו יכרע הכל. ולפיכך ראוי שיהיה בפעם אחת כי הוא ית"ש אינו גשם אשר פעולתו הוא בזמן... לפיכך ראוי שתהיה הכריעה בלא זמן רק בפעם אחת" (נתיבות עולם, נתיב העבודה, סוף פרק י). ניתן ליישם את היסוד של מהר"ל גם על ענין חמץ ומצה, ולקבוע שהחמץ הנעשה בעצלות ובמשך זמן רומז לעוה"ז, ואילו המצה נעשית בחיפזון, כאילו בלא זמן, או מעל הזמן. שזו תכונה של העוה"ב ושל הקב"ה.

את הקשר בין המצה והעוה"ב ובין החמץ והעוה"ז, מאיר מהר"ל גם מבחינה נוספת: "ועוד תדע, איך המצה שהיא לחם עוני שייך אל הגאולה וזה כי העני שאין לו דבר וזה ענין פשיטות¹⁸ כאשר הוא עומד בפני עצמו. ודבר זה, עם שהוא חסרון נחשב בעולם הזה שהוא עולם ההרכבה ומעלתו בהרכבה, מכל מקום הפשטות מעלה היא מצד עולם הפשוט ואין בו הרכבה. ובלילה הזה היו צריכים אל הגאולה. ולא היתה הגאולה מצד העוה"ז שהוא עולם מורכב, רק מצד עולם העליון הפשוט. ולפיכך ציוה לאכול מצה לחם עוני שהוא לחם הפשוט שהרי אין

¹⁷ בספרי עיוני מועדים ח"ג, הגדה של פסח, עמ' 293 ואילך, הבאתי שלושה פירושים לשאלה של מי החיפזון - של ישראל, של המצרים או של הקב"ה, עיין שם. וראה גם לקמן עמ' 43.

¹⁸ השימוש במילה "פשוט" בלשון מהר"ל מכוון לענין רוחני, שהרי העולם הגשמי הוא מורכב מדברים גשמיים [גם מולקולות ואטומים הם גשמיים], אבל העולם הרוחני הוא אחד ופשוט בלי הרכבה. כך מסביר רמח"ל את מציאות ה': "וכן צריך שידע שמציאותו ית"ש מציאות פשוט בלי הרכבה ורבויה כלל. וכל השלמויות כולם נמצאים בו בדרך פשוט... אמנם אמיתת מציאותו הוא ענין אחד שכולל באמיתתו וגדרו כל מה שהוא שלימות. ונמצא שיש בו כל השלימות לא כדבר נוסף על מהותו ואמיתת עניינו, אלא מצד אמיתת עניינו בעצמו כולל באמיתתו כל השלימות... והנה באמת הדבר הזה רחוק מאוד מהשגתנו וצירוננו, וכמעט שאין לנו דרך לבארו ומילות לפרשו" (רמח"ל, דרך ה' א, א, ה).

בו רק עצם פשוט... ומפני שבלילה הזוה היו נגאלים במדרגה עליונה למעלה מן המורכב ציוה שיהא אכילתן מצה שהיא פשוטה" (גבורות ה' פרק נא).

ד. החיפזון - כדי שלא יפלו לשער החמישים של הטומאה

כפי שהארכנו לבאר במקום אחר,¹⁹ בני ישראל היו שקועים במ"ט שערי טומאה במצרים, וכפסע היה בינם ובין הנפילה לשער הנו"ן, שממנו אין תקומה כלל ח"ו. רק החיפזון של ה' הציל את עם ישראל ממש ברגע האחרון. לשם כך פסח ה' על הפתח - אפילו על ה"פתחו לי פתח כחודו של מחט", הנצרך לכל מעשה תשובה, שבהמשכו "ואני אפתח לכם פתח כפתחו של אולם", גם על הפתח הקטנטן הזה ויתר הקב"ה כדי לגאול את עמו, ומכאן הצורך בחיפזון. לא נחזור על המקורות שהבאנו שם, ונביא כאן רק את דבריו המחכימים של המלבי"ם בפירושו לקטע "מצה זו" שבהגדה:

"חיפזון היציאה ממצרים הוא העיקר בניסי יציאת מצרים. כי לא לטובתנו הגופנית היתה מטרת הגאולה ולא להצלחתנו הארצית היתה כל החרדה הזאת. כי אם להעמידנו בקרן אורה להיות לעם סגולה, עם קדוש בארץ, לדעת א-להים אמת, לקבל תורה מן השמים ולהיות ממלכת כהנים וגוי קדוש. זכרון החיפזון הוא זכרון פדות הנפש, זכרון עיקר מטרת הגאולה. כי היו אבותינו שקועים בגלולי מצרים ובתועבותיהם, עושים כמעשיהם ומתנהגים כמנהגיהם. וכל כך גדלה ההתבוללות ביניהם, עד כי אילו התמהמהו שם עוד מעט היו אובדים לעולם, והיו נשקעים בטומאת מצרים כבמצולות ים שלא לעלות עוד, היו נבלעים בתוך המצרים לעולם והיו בטלים ביניהם לנצח".

המלבי"ם ממשיך: "ואפילו אילו הסירו אח"כ סבלם מעל שכמנו, ופרקו עולם מעל צוארנו, מה בצע בכל אלה [=השחרור הגשמי מעול מצרים] אם היינו ככל הגויים בית ישראל עובדי אלילים ומאמינים בעצבים ובפסילים [שזה מה שהיה קורה אם הקב"ה לא היה גואל אותנו מיד ובחיפזון, אלא היינו משתחררים מהעול הגשמי של המצרים בתהליך איטי], ולטובתנו העיקרית, הצלחת הנפש, עשה הקב"ה חיפזון דמצרים שימהרו לשלחנו ולא נתנו אותנו להתעכב רגע. והגירוש ממצרים היה נחוץ לטובתנו, ומן הנמנע בלתו, לבל נתעכב שם אפילו זמן קט. והחיפזון הוא שיזכירנו פדות הנפש ועיקר מטרת הגאולה שעל זה נצטוינו

¹⁹ ראה עיוני מועדים ח"ג, הגדה של פסח, עמ' 144-146, 222-223 ועוד.

על אכילת מצה שהוא זכרון החיפזון ומהירות היציאה" (מלבי"ם בפירושו להגדה, ד"ה מצה זו).

הוא שהוסיף הרמב"ם על נוסח ההגדה שבידינו: "מצה זו שאנו אוכלין על שום מה? על שום שלא הספיק בצקם של אבותינו להחמיץ עד שנגלה עליהם ממ"ה הקב"ה וגאלם מיד!" ייתכן ותוספת המילה "מיד" בנוסח הרמב"ם, רומזת לחיפזון שמנע את הנפילה לשער ה"נ" של הטומאה ברגע האחרון.

ה. החיפזון בגאולה העתידה

אכן, לא רק במצרים גאל ה' את ישראל בחיפזון. גם על הגאולה העתידה נאמרו פסוקים המדברים על גאולה במהירות. כך בנבואת ישעיהו: "סורו סורו צאו משם [מהגלות], טמא אל תגעו, צאו מתוכה, הברו נושאי כלי ה'" (ישעיהו נב, יא) ופירש רבי אברהם אבן עזרא: "סורו סורו" - פעמיים, דרך מהירות, כמו 'סורה אלי סורה' (שופטים ד, יח). וכן במצודת דוד: "הִפְּלֵ לומר במהירות רב". אבל לאור פירוש זה יקשה מאוד הפסוק הבא: "כי לא בחיפזון תצאו ובמנוסה לא תלכו, כי הולך לפניכם ה' ומאספכם א-להי ישראל" (שם שם, יב). משמע, שהגאולה לא תהיה בחיפזון כמתואר בפסוק הקודם וכמו גאולת מצרים.

ראשית נסביר את הפסוק השני, ומה מביעה העובדה שעם ישראל לא יצא בחיפזון ובמנוסה. רש"י מפרש, שההליכה במתינות מראה על ביטחון וחוסר פחד מאימת הגויים או מחששות על הדרך הקשה המצפה לנגאלים: "שני דברים שבסוף המקרא הזה מיישבין שני דברים שבראשו; 'כי לא בחיפזון תצאו' מה טעם? כי הולך לפניכם ה' לנחותכם בדרך, ומי ששלוחו מקדים לפניו אין יציאתו בחיפזון. 'ובמנוסה לא תלכו' - לפי ש'מאספכם א-להי ישראל' הולך מאחריכם לשמור אתכם מכל רודף" (רש"י שם).²⁰

המלבי"ם מרחיב יותר, ומסביר את ההבדל בין 'חיפזון' ל'מנוסה' המוזכרים בפסוק. וכך כתב: "הנחפז - נחפז אל הדבר, והנס - נס מן הדבר."²¹ והנה יציאת

²⁰ שני חלקי הפסוק רומזים אפוא לתפקיד עמוד הענן במסעם של בני ישראל ביציאה ממצרים: "וה' הולך לפניכם יומם בעמוד ענן לנחותם הדרך..." (שמות יג, כא). "ויסע מלאך הא-להים וילך מאחריהם... ויסע עמוד הענן מפניהם ויעמוד מאחריהם" (שם יד, יט) - "לקבל חיצים ובליסטראות של מצרים" (רש"י שם).

²¹ וכן כתב הגאון מווילנא: "על הבורח להמלט מרעה, יפול מאמר מנוס, והנחרד להשיג דבר טוב שלפניו יפול בו מאמר חיפזון" (קול אליהו ישעיהו נב, אות קנט, עמ' סא).

מצרים היציאה עצמה היתה בחיפזון כי נחפזו אל הטובות הגדולות שבהתגלות שכינה בעמוד אש וענן ויתר הישועות. והליכתם היתה במנוסה כי אח"כ רדפו מצרים אחריהם.²² אבל לעתיד לבא לא יהיה כן; כי לא בחיפזון תצאו... כי הולך לפניכם ה', ואל מי תחפזו? הלא לא תצטרכו ללכת אחריו עד הר הא-להים, כי ילך לפניכם, וכן לא תלכו בדרך במנוסה מפני האויב שאחריכם, כי הוא ילך מאחריכם כמאסף, ומלפני מי תנוסו?"

דברי המלבי"ם מוסיפים נדבך חדש להבנת החיפזון ביציאת מצרים. לא רק חיפזון בני ישראל לצאת מבית עבדים, ולא רק חיפזון של מצרים הסובלים ממכת בכורות, אלא "חיפזון שכינה". אבל עכשיו יש לנו טעם חדש בחיפזון שכינה - דהיינו, התשוקה של בני ישראל להגיע להר סיני ולעבוד את ה' על ההר ההוא, לא חיפזון של בריחה ממהו [הנקראת בלשון הקודש 'מנוסה'], אלא שאיפה לעלות בקודש²³ - חיפזון אל השכינה!

נביא כאן פירוש פשטני אך לא שגרתי, לפסוק הידוע המדבר על מהירות הגאולה העתידה. ישעיהו מנבא על הגאולה: "הקטן יהיה לאלף והצעיר לגוי עצום, אני ה' בעתה אחישנה" (ס, כב). הפירוש הידוע של הגמרא מפרש שמדובר כאן על שני סוגים של גאולה: "זכו - אחישנה, לא זכו - בעתה" (סנהדרין צח, ע"א).²⁴ רש"י ורד"ק מבינים כנראה, שזהו פירוש הפשט של הפסוק. אבל בפסוק לא נאמרה מילת החילוק "או" [או בעתה או אחישנה].

על כן פירש הרד"ק, ש"בעתה אחישנה" מתייחס לאותה גאולה שתבוא באותו עת שנקבע לה, ויתכן שזמן זה יארך מאוד. אבל כשהיא תבוא - היא תבוא במהירות. "כשיגיע זמנה אחישנה לגמרי במהרה, כי לא יארך זמן מעת החל הישועה עד כלה" (רד"ק כאן).²⁵ והמלבי"ם הוסיף: "בבוא העת המיועדת אעשה הדבר בזריזות [כי זה גדר פועל חי"ש], ואמלא את הבטחתי" (מלבי"ם כאן). ובזה מכוונים הדברים לדברי רש"י על הפסוק "בעצם היום הזה" (שמות יב, מא). הגאולה

²² גם כאן מקבילים דברי הגר"א לדברי המלבי"ם: "והנה ב' בחינות הללו היו ביוצאי מצרים שהיו ממהרים לנוס ולהתרחק מפחד המצרים הרודפים אחריהם, וגם היו נחפזים להתקרבות השכינה להא להשיג מבטחם הנכבד שהבטיחם השי"ת תעבדון אל הא-להים על ההר הזה" (קול אליהו, שם).

²³ בענין זה הרחבתי בספרי עיוני הפטרה, עמ' 184.

²⁴ ולפי פירוש זה, הנבואה היא "נבואה נזילה" והגאולה ניתנת ליישום בצורות שונות. עיין ספרי

יונה נבואה ותוכחה, עמ' 191 ועמ' 233.

²⁵ וכן פירשו ראב"ע ומצודת ציון.

אמנם באה לאחר זמן מרובה, ארבע מאות ושלושים שנה, אבל כשהגיע הזמן - "לא עכבן המקום כהרף עין".²⁶

ו. מצה - מידת הרחמים, חמץ - מידת הדין

נסיים בפנים חדשות ונוספות של ההבדל בין חמץ למצה השייכות להנהגת הקב"ה את העולם, בשתי המידות המרכזיות רחמים ודין.

כולם מודעים ומכירים את פירוש רש"י לפסוק הראשון בתורה: "בראשית ברא א-להים" (בראשית א, א) - "ולא אמר 'ברא ה'", שבתחלה עלה במחשבה לבראתו במדת הדין. ראה שאין העולם מתקיים, הקדים מדת רחמים ושתפה למדת הדין, היינו דכתיב (שם ב, ד) 'ביום עשות ה' א-להים ארץ ושמים" (המקור בבראשית רבה יב, טו). הקדמת מידת הרחמים פירושה, שזוהי המידה המרכזית והחשובה בבריאת והנהגת העולם, כמו שנאמר "עולם חסד יבנה" (תהלים פט, ג). אמנם יש מקום גם למידת הדין, שנאמר "א-ל זועם בכל יום" (תהלים ז, יב), אבל "כמה זעמו? רגע! שנאמר 'כי רגע באפו' (תהלים ל, ו) (ברכות ז, ע"ב).

כך כתב רמב"ן על מצוות שתי הלחם בשבועות, שנאמר עליהן "חמץ תאפינה" (ויקרא כג, יז): "ציוה הכתוב שתהיינה חמץ לפי שהן תודה לשם... וקרבת התודה יבוא על לחם חמץ. ואולי אסור החמץ מפני שירמוז אל מידת דין, כי נקרא חמץ כאשר ייקרא היין אשר יקהה [=יתקלקל] 'חומץ יין' ו'חומץ שכר', והלשון נגזר מלשון 'מעוול וחומץ' (תהלים עא, ד) כי נגזל²⁷ מהם טעמם ולא יאכלו. וכן כי יתחמץ לבבי' (שם עג, כא) - יכעוס ויאבד טעמו ממנו. ובעבור שהקרבת לרצון לשם הנכבד, לא יובאו מן הדברים אשר להם היד החזקה לשנות הטבעים [ציוני: היד החזקה - הרומזת למידת הדין הקשה], וכן לא יובאו מן הדברים המתוקים לגמרי, כגון הדבש [ציוני: הרומזים לחסד עולם],²⁸ רק מן הדברים המזוגים, כאשר אמרו בבריאת העולם: שיתף מידת הרחמים במידת הדין ובראו".²⁹ הרי שהחמץ

²⁶ הרחבנו בענין זה בעיוני מועדים ח"ג, הגדה של פסח, עמ' 202, בהסבר הפסוק "ויהי בימים הרבים ההם".

²⁷ רמב"ן מסביר 'חמץ' מלשון חומץ, כלומר חומס, גזל [צ' וס' מתחלפות, וכמו "אשרו חמוץ" (ישעיהו א, יז) - 'חמוץ' הוא הנחמס והנגזל].

²⁸ רומז לאיסור "כי כל שאור וכל דבש לא תקטירו ממנו אשה לה" (ויקרא ב, יא).

²⁹ עיין בדברי רש"י שהובאו לעיל.

המחמיץ והחומס מסמל את מידת הדין הרעה, וממילא המצה מייצגת את מידת החסד הבונה את העולם.

וכן כתב רבינו בחיי על האיסור "כי כל שאור וכל דבש לא תקטירו ממנו" (ויקרא ב, יא) - "ועל דרך הפשט, כי הקרבן לכפר בו עוונותינו, ולולא המסית והמדיח שהוא יצר הרע, לא היה אדם חוטא ולא היה צריך לקרבן כלל. והשאור והדבש הן הן יצה"ר, כמו שאמרו חז"ל לענין חמץ ומצה בפסח,³⁰ צריך אדם לפנות לבבו מיצר הרע והוא שאמרו 'לא תאכל עליו חמץ' (דברים טז, ג) לענין קרבן פסח, וקרבן פסח היה כפרה על ע"ז שעבדו במצרים³¹... ועל דרך הקבלה, השאור והדבש רמז למידת הדין כידוע מלשון חמץ, ולפי שהם דברים שיצאו ממזגם³² לכך הם מרוחקים מן המזבח..." (ויקרא ב, יא).

בפסח אנו מצווים אפוא שלא לאכול חמץ, כדי לא להחמיץ את השעה בה אנו יכולים להיות נגאלים, ולעלות מבירא עמיקתא לאיגרא רמא. כאשר נאכל מצה ונחזק את מידת הרחמים נימנע מאכילת חמץ לבל יתחזקו הדינים, נקווה ונתפלל שהקב"ה ינהיג אותנו ברחמים. ויהי רצון מלפניו, שנזכה לבניין בית המקדש, ונאכל שם מן הזבחים ומן הפסחים, בב"א.

³⁰ הרב שעוועל מביא בהערות: "דברי רבינו כאן סתומים, ומבוארים בספרו כד הקמח ערך פסח: "לשון חמץ, 'כי יתחמץ לבבי' (תהלים עב, כא) כי המשיל הלב הנוטה להרשיע לעיסה הנוטה להחמיץ. כי הצדיק הנוטה להרשיע יקראוהו חז"ל 'החמיץ', כענין שאמרו בכורש (ראש השנה ג, ע"ב) 'לאחר שהחמיץ, ועל זה אמרה תורה לא יראה ולא ימצא - לא יראה במעשה ולא ימצא במחשבה אלא שיבטלנו בלב. הא למדת שאיסור חמץ כולל כל המצוה וכיון שהחמץ יש בו רמז ליצר הרע מכאן יש לנו רמז שכשם שאנו מצווים לבטל החמץ בלב מן התורה כך אנו חייבים לבטל יצר הרע מהלב ושלא ימשול בנו וכו'".

³¹ 'משכו וקחו' (שמות יב, כא) - "ריה"ג אומר משכו ידיכם מע"ז, והידבקו במצוה" (מכילתא דפסחא א, ה).

³² הרב שעוועל מביא לשון ריקנטי (ויקרא ב, יא ד"ה כל המנחה): "בעבור שהקרבנות באים לרצון לשם הנכבד להשלים אלינו כל המדות. על כן לא יבואו מן הדברים אשר להם היד החזקה כמו השאור הרומז למידת הדין החמוצה והקשה. גם לא יבואו מן הדברים המתוקים לגמרי כמו חדש, רק מן המזוגים, כמו שאמר בבריאת העולם שיתף מידת הרחמים עם הדין". וזה כדברי הרמב"ן שהבאנו לעיל.

